

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Kinderarbeid

Prangende vragen en contouren voor onderzoek

Lieten, G.K.

Publication date

2003

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lieten, G. K. (2003). *Kinderarbeid: Prangende vragen en contouren voor onderzoek*. (Oratiereeks). Vossiuspers UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

The page features four corner crop marks, each consisting of a short horizontal line and a short vertical line meeting at a right angle. These marks are positioned at the top-left, top-right, bottom-left, and bottom-right corners of the page.

Kinderarbeit

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 313 3
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2003

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 ⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Kinderarbeid

Prangende vragen en contouren voor onderzoek

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar in de Kinderarbeid,
in het bijzonder de historische en sociale aspecten,
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 21 november 2003

door

Georges Kristoffel Lieten

 VOSSIUSPERS UVA

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Hooggewaardeerde collegae,
Dames en Heren,*

Ik sta hier aan het begin van een serieuze opdracht. Ik moet aan een gemêleerd gezelschap duidelijk maken wat ik waard ben, welke visie ik op de wetenschap heb, de mate waarin ik de problematiek beheers en of ik die problematiek in een wetenschappelijk verantwoord paradigma kan plaatsen. Maar tegelijkertijd moet ik er zorg voor dragen dat het paradigmatische discours begrijpbaar blijft voor anderen die misschien minder begaan zijn met de wetenschap, maar die des te meer begaan zijn met het probleem waarom het hier vandaag draait, en die geïnteresseerd zijn in het terugvertalen van de wetenschappelijke inzichten naar begrijpelijke mensentaal. Voor dit laatste was de oratie mogelijk niet bedoeld, maar het lijkt me dat die toegift in de zich democratiserende omstandigheden wel op zijn plaats is.

Ik wil een aantal vragen stellen en beantwoorden en voor een aantal andere vragen wil ik een onderzoeksagenda ontwikkelen.

De samenleving vanuit het kind

Waarom kinderarbeid en waarom houdt iemand zoals ondergetekende zich bezig met kinderarbeid?

Uit mezelf was ik er waarschijnlijk nooit toe gekomen. Mijn agenda was veel ruimer. Het was, en is dat gedeeltelijk nog altijd, de agenda van het macroverhaal: het verhaal van mondiale ongelijkheid, van politiek machiavellisme, van sociale discriminatie en uitsluiting, van ontwikkelingshulp, en het verhaal van de grote verhalen, de Aziatische productiewijze, feodalisme, kapitalisme, neoliberalisme, socialisme. Toen ik als student voor mijn vervolgstudie naar India trok, zag ik dat allemaal,

GEORGES KRISTOFFEL LIETEN

en het werd voor mij een leerschool waarvoor ik het land, mijn medestudenten en docenten guru's uit die tijd nog altijd dankbaar ben.

Ik leerde daar wat in de dagelijkse praktijk van de specifieke vakkennis wel eens verloren dreigt te gaan: de kennis van de historische en macro-economische en sociologische context. Ooit kreeg ik, na mijn komst naar Amsterdam, van een student als dankwoord voor de colleges een ansichtkaart uit een ver land met daarop de woorden die zij aan mij toeschreef, of aan Khalil Gibral, maar die ik aan haar toeschreef: 'Wie het deel niet in het geheel ziet, ziet in het geheel niet.' Het verwijst naar de wetenschapper die in een multigestructureerd en multicausaal maatschappelijk stelsel de diverse lijnen van een sociaal fenomeen moet trachten te duiden.

Op dat macroniveau bleef ik functioneren; daarin was ik geschoold. Ik moet ook wel kinderen gezien hebben die haveloos rondliepen, die stenen sjouwden, die in huishoudens alle mogelijke karweitjes uitvoerden en van 's morgens vroeg tot 's avonds laat in de wegrestaurants en theehuizen niets anders deden, 's zomers en 's winters, dan in vies vuil water kopjes schoonmaken, borden omspoelen en thee zetten. Ik zag het, maar het was slechts een voetnoot in het grote verhaal van armoede en ongelijkheid.

Die voetnoot is het nog altijd, want laten we wel wezen: wat stelt kinderarbeid nu voor in het kader van het grote wereldgebeuren, tegen de achtergrond van de vreselijke misstanden en crises? De mondiale ongelijkheid, ik ben genoopt het te blijven herhalen, is de laatste halve eeuw halsoverkop toegenomen; minstens vijftig landen zijn er in de laatste kwart eeuw uit een armoedestand in absolute termen nog verder op achteruitgegaan en veelal met tientallen procenten en niet met enkele procenten.

Dit speelt zich af in een wereld waar *interconnectedness*, het mondiale dorp, een sleutelwoord is geworden, waar de groeiende rijkdom, economische, technologische en militaire macht van enkele landen tot in de kleinste uithoeken der aarde doorgestraald worden en aldaar, of het nu onder moslims is of onder Hindoes of boeddhisten of christenen, tot wrok en ressentiment leiden. Zijn dat niet veeleer de problemen waar een ontwikkelingssocioloog zich op zou moeten richten?

Dat ik mij op kinderarbeid ben gaan richten, is geen toeval. Verschillende personen hebben daarbij een rol gespeeld. In de eerste plaats Sjef Teuns, die al in de jaren tachtig, en misschien al ver daarvoor, ten strijde trok tegen wat hij de gesel van de wereld noemde, een gesel die hij zelf in de oorlogse en vooroorlogse jaren aan den lijve had ondervonden. Als medeoprichter en voorzitter van IREWOC stond

KINDERARBEID

hij aan de wieg van talrijke initiatieven, ook het initiatief tot het verzorgen van onderwijs over kinderarbeid aan de Universiteit van Amsterdam en het doen van wetenschappelijk onderzoek naar het verschijnsel van kinderarbeid, of zoals het acroniem zegt: International Research on the Exploitation of Working Children. Zonder hem zou ik hier niet hebben gestaan. Ook zonder Jan Breman zou ik hier niet gestaan hebben, en ook hem ben ik dankbaar. Dat hij nu het voorzitterschap van Irewoc heeft overgenomen, is ook geen toevalligheid. Daarvoor, zijn hele rijk geschakeerde wetenschappelijke leven lang, heeft hij datgene onderzocht wat ook hij uit levenservaring had meegekregen: de condities van de werkende mens, de trauma's van het sociale vraagstuk. Daarbij heeft hij velen van ons de weg gewezen, of op de weg gehouden, met de impliciet uitgesproken boodschap dat de rijkdom, de welvaart en de kennis die vergaard worden, voortkomen uit processen aan de onderkant van de samenleving en dat solidariteit met die onderkant kennis van die wereld veronderstelt.

Ik ben blij dat ik de keuze heb gemaakt mij op kinderarbeid te richten, ook na vruchtbare gesprekken met anderen, die ik eveneens dankbaar ben. Macrostructuren gaan over mensen: het maatschappelijke zijn bepaalt de ruimte voor de individuele mens, maar anderzijds is het door de kennis van de individuele mens, door de antropologische inzichten van het subjectieve, dat de echte reikwijdte alsmede de legitimiteit van maatschappelijke verbanden en hun cultuurpatronen wordt ervaren. De onderzoeker in dit geval is de snuffelaar die probeert te achterhalen hoe de mens staat in de grote verhalen, hoe het kind zich voorbereid op, zich conformeert aan en een oordeel heeft over de wereld van het maatschappelijke zijn, vanuit behaviouralistisch oogpunt misschien aangepast maar met de eigen kijk van het kind.

De samenleving door de ogen van het kind, dat zegt veel over het maatschappelijke bestel. De omstandigheden waarin kinderen leven, zeggen misschien meer dan welke variabel dan ook over het wezen van de samenleving.¹ Met kinderen als invalshoek, en met kinderarbeid in het bijzonder, kan een aardig beeld worden verkregen van recht en onrecht in de maatschappelijke realiteit en van de waarden en normen die er achter het dominante discours echt toe doen. De wetenschapper als de Godfried Bomans die doorheen de percepties van de kleine Erik naar de samenleving kijkt.

Die percepties van het kind vormen het empirische materiaal van waaruit theoretische discussies kunnen worden gevoerd en die een soms esoterische discussie tot de werkelijkheid vermag terug te brengen.

Het definiëren van kinderschap

Zo is er de discussie rond kinderschap. Daar het om kinderarbeid gaat, is het een wezenlijke discussie. *Childhood*, zo veronderstelt een groot aantal westelijke collega's, is een cultuurgebonden constructie.² Het hedendaagse westerse concept van het kind, zo luidde het argument van Zelizer (1985), is in de loop van de negentiende eeuw ontstaan: het kind werd in economisch opzicht beschouwd als waardeloos, maar emotioneel als een bezit van onschatbare waarde. Ariés (1964) heeft dit met een langetermijnonderzoek aangetoond, en diverse auteurs hebben hieruit de conclusie getrokken dat wat geldt voor de westerse landen niet noodzakelijk geldt en zelfs hoegenaamd niet geldt voor de andere landen in de wereld.³

De visie wordt ingepast in een progressief aandoende kritiek op de universalisering van westerse waarden, ofwel het dominante uitdragen van een westers cultuurgoed naar andere volken die daardoor beknot zouden worden in hun recht op een eigen cultuur en de eigen constructie van kinderschap. Vanuit die benadering wordt kinderarbeid in ontwikkelingslanden vergoelijkt. Kinderen werken daar omdat het bij hun cultuur past. Het is een benadering die in de academische literatuur meer en meer terug te vinden is.

De constructie gaat uit van een Hegeliaanse benadering van de geschiedenis: het zijn de vastliggende, in de volksaard verankerde ideeën, de waarden en normen van een samenleving, en niet de verandering in economische structuren, die bepalend zijn voor wat een samenleving is. Het pareert de dynamiek in de geschiedenis met het argument van gescheiden werelden met een eigen ethiek. Deze aldus geconstrueerde wereld als lappendeken van op volksaard gescheiden waarden en aparte constructies van kinderschap negeert de voortdurende diffusie van nieuw gedachtegoed, ook al in de tijd vóór de zogenaamde globalisering, maar zeker in de tijd van globalisering.

De essentialisering en de ontkenning van het universalisme gaat ook voorbij aan de ostentatieve overeenkomst in de aard van het kinderschap bij de rijken en de middenklassen in ontwikkelingslanden, een kinderschap dat gebaseerd is op dezelfde waarden zoals omschreven voor de westerse cultuur.

De theoretische projectie van een ander kinderschap lijkt dus eerder een projectie te zijn die samenvalt met reëel bestaande omstandigheden onder arme bevolkingsgroepen in ontwikkelingslanden: geen onderwijs en werken voor de kost.

Wat denken kinderen er zelf van?

KINDERARBEID

Tijdens een onderzoek in Nicaragua vroegen we de kinderen om aan te geven wat nu het verschil was tussen een kind en een volwassene. De antwoorden waren eenduidig:

Een kind	Een volwassene
werkt niet	werkt
houdt van spelen	speelt niet
amuseert zich	amuseert zich niet erg
gaat naar school	gaat niet naar school
heeft niet veel verantwoordelijkheid	heeft veel verantwoordelijkheden
kan nog niet goed redeneren	redeneert wel en neemt beslissingen

In het kader van een groot project in zes landen, op zoek naar *agency* zijn we op deze visie ingegaan, en ook eerder al werd in dorpen in India en Pakistan aan ouders en kinderen de vraag voorgelegd wat kinderschap zou moeten inhouden en werd er gekeken naar wat het in de praktijk inhoudt. In landen als Tanzania, Bolivia, Nicaragua en zeker in Vietnam, bleek het een normale zaak dat kinderen naar school gaan en kwam het slechts bij de armsten voor dat kinderen ook nog moesten werken en na de basisschool thuisbleven. Met name in landen als Burkina Faso en de plattelandsgebieden van India en Pakistan werd herhaaldelijk vastgesteld dat veel jongens en meisjes niet op school zitten en dikwijls in en om het erf wat werken, en soms inkomen helpen genereren als schoenpoetsers en stoephantelaren. Veelvuldig zijn de aantekeningen die erop wijzen dat de kinderen en hun ouders het kinderschap van de beter gestelden ambieerden, een kinderschap van onderwijs en goede voorbereiding op het latere leven.

Twee voorbeelden uit twee uithoeken van de wereld. Tran Van D, een bijna 15-jarige jongen uit een bergdorp in het noorden van Vietnam: 'Het is te zwaar hier. Ik ga nog naar school, maar ik moet ook hard werken, stenen hakken en zo; ik wil hier snel weg, naar de stad. Ik moet nog hard leren, dan kan ik het daar beter krijgen.' De 9-jarige Luzmaira in La Paz, de hoofdstad van Bolivia, werkt thuis terwijl haar ouders het karige geld verdienen: 'Sommige mensen zijn zelfs zo arm dat ze op straat moeten leven, geen kleren hebben en geen eten. Zij hebben geen werk; de slechte mensen geven hen geen werk. Wij hebben wel wat, maar niet genoeg. Ik kan niet naar school.'

Een greep uit zoveel verhalen.⁴ Eensgezind schreeuwen deze kinderen de wens uit dat de universele idealen van een kinderschap van onderwijs, luchthartigheid en spel en zonder arbeid de hunne zullen zijn. In enkele gevallen noteerden we de opmerking: ‘Ach, de school heeft voor ons soort mensen geen zin. Later moeten de kinderen toch gewoon werken.’ Een van de vrouwen die dat tegen me zei, was Kamla die woonde in een dorp in Noord-India waar waarschijnlijk de uitdrukking godvergeten dorp vandaan komt. Alles daar was armoede, bittere misère: een ingezakte hut, vieze troep rond het huis, en acht vuile, halfnaakte kinderen van 2 tot 17 jaar, twee overleden en eentje op komst. ‘Hard’, ‘moeilijk’ en ‘tegenslag’ waren de woorden die het leven samenvatte. Een talrijke kroost met een kinderschap van struinen, werken en schoolverzuim. Maar de intelligentie straalde van haar af, en ze vertelde me iets wat mogelijk de sleutelverklaring vormt voor dat andere kinderschap waarin haar kinderen moeten leven: ‘Wat we ook doen, veel kinderen of weinig kinderen, school of geen school: het blijft zoals het is, hier komen we nooit uit.’ Mogelijk ligt hierin de kern van de verklaring waarom zoveel kinderen in ontwikkelingslanden niet naar school gaan, een kern die ook terug te vinden is in het Europa en de Verenigde Staten van de negentiende eeuw. Voor de armen was er armoede en doffe ellende, waaraan ze zelf bijdroegen door een grote kindershare en overmatig alcoholgebruik. Vervolgens werden in een cirkelredenering de omstandigheden waarin ze leefden gebruikt als verklaring voor hun armoede.

Toegenomen aandacht voor kinderarbeid

De discussie over de eurocentrische kijk op het kinderschap wil ik achter me laten. De ethische grondslag van mijn werk als wetenschapper is de overtuiging dat kinderen, waar ook ter wereld, recht hebben op liefde, op onderwijs, op protectie en op vrijheid van arbeid.

Vanuit deze optiek ligt het voor de hand dat er een pleidooi wordt gehouden voor een actieslogan als ‘Stop de Kinderarbeid, Alle Kinderen Naar School’. Deze en soortgelijke slogans en oproepen zijn sinds de jaren negentig van de vorige eeuw gemeengoed geworden. Kinderarbeid is in, net zoals in de jaren zeventig van de vorige eeuw landarbeiders en daarna inheemse volken en daarna ook vrouwen in waren. Nu bepalen milieu en kinderen een niet onbelangrijk deel van het ontwikkelingsdiscours. De VN Child Rights Convention uit 1989, de ILO Conventie 182 uit

KINDERARBEID

1999, de sterk gestegen budgetten voor kindgerichte en vooral kindarbeidgerichte ontwikkelingshulporganisaties en de aandacht in de media zijn indicatoren van die belangstelling.

Het zou best kunnen zijn dat de gestegen aandacht in de westerse landen voor de kindarbeid in de Derde Wereld gelieerd is aan de mogelijke dreiging van concurrentievervalsing. Met name de Verenigde Staten van Amerika en ook de Wereldbank hebben veel onderzoek laten uitvoeren naar kindarbeid in de ontwikkelingslanden, met een focus op de exportsectoren.⁵ Bijvoorbeeld door de nooit tot wet geworden Harkin Bill en de initiatieven van een aantal westelijke regeringen geleid door de Verenigde Staten, om kindarbeid als sociale clause in de internationale handelsverdragen op te nemen, is de aandacht voor kindarbeid onderdeel geworden van wat kan worden aangeduid als het altruïstische eigenbelang of als het eigenbelang tout court.⁶ Het Internationale Verbond van Vrije Vakverenigingen (IVVV) steunt dit initiatief.⁷

De mogelijkheid dat die aandacht voor het onrechtmatige in kindarbeid ook wordt gedragen door puur ethische motieven, en dus stand zal houden, wil ik absoluut onderkennen, maar ook is duidelijk dat de in goedkope exportproducten toegepaste kindarbeid westerse markten kunnen verstoren en dat internationale regelgeving ter protectie wel handig zou zijn.

Een groot deel van de internationale aandacht gaat uit naar de exportgerichte sectoren van de economie waarbij kinderen betrokken zijn, zoals de productie van tapijten, textiel, speelgoed en sportartikelen. Het zijn sectoren die al enigszins gereguleerd zijn als gevolg van consumentenacties en als gevolg van de dreiging van internationale sancties. Wanneer het aandeel van kindarbeid in deze sectoren nog verder zal afnemen, zal dat de internationale aandacht hiervoor kunnen doen verslappen. Dat zou niet mogen gebeuren.

Met deze discussie over kinderschap, over ethiek, over normen en waarden ben ik al aardig in de richting gekomen van de dikke gelaagdheid van de onderzoeksagenda waarmee kindarbeid te maken heeft.

Kinderarbeid is een hot item geworden. Als hot item heeft het last van simplificaties en metaforen. Onderzoek kan ertoe bijdragen dat door de simplificaties de complexiteit enigszins begrijpbaar wordt. Kinderarbeid is onlosmakelijk verbonden met diverse belangrijke maatschappelijke problemen en zal binnen die context geplaatst moeten worden.

Waar kinderen werken

Onderweg naar mijn eigenlijke betoog doet zich echter nog een ander probleem voor. Op de vraag wat kindarbeid is, breekt een kakofonie van antwoorden los. Het fenomeen heeft iets te maken met kinderen, maar wat zijn kinderen? Het heeft ook iets te maken met arbeid, maar wat is arbeid? Samen met anderen heb ik gesuggerend een onderscheid te maken tussen arbeid en werk. Dat woordenpaar kan niet in elke taal apart worden gezet – het is wat lastiger in het Frans, het Duits en het Spaans, dan in het Engels en het Nederlands – maar dat mag niet het einde van de discussie betekenen. Werk verzet door kinderen, *la besogne des enfants, el ayuda del niño y del niña* en, om ook het Hindi er bij te halen, *bal ka shram*, duiden op activiteiten die in het normale proces van socialisering worden verricht, in het huishouden, op de boerderij, in het naschoolse huiswerk en misschien zelfs door het verrichten van een kleine taak om een zakcentje bij te verdienen.

Het zijn activiteiten die in Nederland al op jeugdige leeftijd zijn toegestaan, of althans worden gedoogd. Kinderen van 13 jaar worden open en bloot uitgenodigd om een krantenwijk te verzorgen, en het ministerie van Sociale Zaken vindt niet dat men tegen dat soort werk moet optreden. Integendeel, het wordt gedoogd. Desgevraagd stelde minister Vermeend in zijn antwoord aan de Kamer in mei 2000: ‘Door de criteria, namelijk buiten schooltijd plaatsvindende lichte, niet-industriële, hulparbeid, is in de regel sprake van werkzaamheden met een bijzonder karakter.’⁸

In een laatste groot onderzoek dat werd uitgevoerd in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken kwam men tot de conclusie dat 74% van de scholieren tussen de 12 en 18 jaar heeft gewerkt en dat dit in 70% van de gevallen zelfs gebeurde op basis van activiteiten die door de arbeidswet verboden zijn (Neve & Renooy, 1988, p. 111). In een enkel geval komt de overtreding onder de economische politierechter.⁹ Rapporten en studies over West-Europa en de Verenigde Staten hebben de grote omvang van het fenomeen van werkende kinderen aangetoond.¹⁰

Het lijkt mij dat hier een eerste grote onderzoeksopdracht ligt: een grootschalig onderzoek naar kindarbeid in Nederland en andere Europese landen om minimaal drie redenen:

In de eerste plaats zal aan het licht treden of de hoeveelheid en de aard van het werk door kinderen verricht op gespannen voet staan met de ontwikkeling van wat als kinderschap geldt. Vanuit welke motieven en in het kader van welke mechanis-

KINDERARBEID

men werken kinderen in de rijke landen van de wereld eigenlijk? Als zij in merendeel blijken te werken om als jonge consumenten geld te verdienen, bijvoorbeeld om cd's aan te schaffen, merkkleding te kopen of naar houseparties te gaan, inclusief de aanschaf van XTC-pillen, ligt het dan voor de hand dat dit soort werk wel getoleerd wordt en het werk van hun leeftijdgenoten in veel ontwikkelingslanden, waar het werk eerder het doel van rondkomen en overleven dient, als uit te bannen kinderarbeid wordt aangemerkt?

In de tweede plaats zal mogelijk aan het licht komen dat er een flexibilisering van de arbeid plaatsvindt en dat binnen de eigen nationale economie een derdewereldisering van arbeidsrelaties plaatsvindt.

In de derde plaats zal een dergelijk onderzoek iets vertellen over een merkwaardige vertekening in de internationale statistieken over kinderarbeid. In de statistieken van de ILO (of IAO: Internationale Arbeidsorganisatie) en van de Wereldbank zijn deze Nederlandse en andere Europese kinderen inderdaad niet opgenomen. Daar gaat het praktisch uitsluitend om kinderarbeid in de Derde Wereld. Van alle kinderarbeid in de wereld zou 60 % voorkomen in Azië, 23 % in SubSahara Afrika, 8% in Midden- en Latijns Amerika en 6% in Noord-Afrika; in SubSahara Afrika zou 29% van de kinderen kindarbeiders zijn, in Azië 19%.¹¹

Voorzichtigheid met statistieken

De premisse dat kinderarbeid in de ontwikkelingslanden veelvuldig voorkomt en in de ontwikkelde landen nagenoeg afwezig is, verdient een nadere overweging. In de jaren tachtig van de vorige eeuw schatte de ILO het aantal kindarbeiders op 50 miljoen, waarvan 'tegen de 98%' in de ontwikkelingslanden (ILO, 1983). In het begin van de jaren negentig kwamen de schattingen uit op 80 miljoen werkende kinderen tot 14 jaar, maar dit getal werd bijgesteld omdat een veel hoger percentage niet naar school ging en er gevoeglijk mocht worden aangenomen dat daaronder veel werkende kinderen zaten (Fallon & Tzannatos, 1998, p. 2). In 1995, toen ILO voor steeds meer landen gebruik kon maken van eigen empirische databestanden, werd als eindcijfer 250 miljoen kinderen tussen de 5 tot 14 jaar vastgelegd. In 2000 kwam het SIMPOC (Statistical Information and Monitoring Programme on Child Labour) met andere bronnen en methoden van onderzoek op 211 miljoen kinderen als eindcijfer, waarvan 2 miljoen in de ontwikkelde landen (ILO, 2002a, p. 19).

Elders heb ik, op basis van de statistische rapporten over Nepal en Pakistan, gesuggereerd dat de uitkomsten met de nodige scepsis moeten worden benaderd.¹² De meer betrouwbare cijfers over kinderarbeid liggen mijns inziens aanmerkelijk lager. Met deze suggestie wil ik absoluut niets afdoen aan de enormiteit en de ontoelaatbaarheid van het probleem. Ik wil slechts pleiten voor realistische proporties en in het bijzonder voor het isoleren van die vormen van kinderarbeid die ten ene male ontoelaatbaar zijn.

In enkele publicaties heb ik beargumenteerd dat een mogelijke verklaring voor het gemak waarmee de hoge cijfers in de publieke discussie worden overgenomen, te maken heeft met minstens twee factoren: de neiging tot stereotypering van andere samenlevingen en het opbod bij het wakker schudden van de wereldgemeenschap.¹³

In de eerste plaats is er neiging tot stigmatisering van de 'andere' met als basis het westerse cultuur-ideologische belang zich af te zetten tegen het 'andere'. Ik beoel daarmee aan te geven dat burgers en regeringen in de westerse landen graag een tweedeling maken tussen de eigen westerse landen en de ontwikkelingslanden. Waar de eigen regio een goede score heeft op het punt van mensenrechten, vrouwenrechten, democratie, sociale voorzieningen, welzijn, inkomensverdeling, enzovoort, is dit met ontwikkelingslanden niet het geval, zo luidt het stereotype. Enerzijds wordt de Derde Wereld gediaboliseerd, en anderzijds wordt in beelden en vertogen de goede inrichting van de eigen samenleving bevestigd. De eigen identiteit onderscheidt zich van samenlevingen waar wanbestuur, corruptie, armoede, hiërarchie, godsdienstwaanzin en onvrijheid schering en inslag zijn. Ook op kinderen is die dichotomie van kracht: hier iedereen mooi naar school en daar erg veel kinderarbeid.

Kinderarbeid als metafoor

Het beeld 'kinderarbeid' is daarbij een metafoor, een onderdeel van de definitie van ontwikkelingslanden en de verhalen over en statistieken van kinderarbeid in de Derde Wereld helpen om dat 'andere' te plaatsen. Het beeld 'kinderarbeid' maakt dan al gauw onderdeel uit van de stigmatisering van ontwikkelingslanden. Als voorbeeld een citaat uit een reportage van Floris van Straaten voor een toonaangevende Nederlandse NGO (Groenink e.a. 1998, pp. 20-21):

KINDERARBEID

‘Kinderarbeid is een diep gewortelde praktijk in India. Naar schatting twintig procent van het Indiase bruto nationaal product is te danken aan kinderen. Miljoenen arme ouders die meestal zelf ook als kind hebben gewerkt, zetten hun kinderen al op jonge leeftijd aan het werk om het beperkte huishoudgeld van het gezin wat aan te vullen. De mening van de kinderen wordt nooit gevraagd want bijna alle ouders vinden dat ze kunnen doen en laten met hun kinderen wat hun uitkomt. [...] Kinderarbeid is zo ingeburgerd dat bijna niemand uit de middenklasse erbij stilstaat dat het wegdek waarover hij met zijn auto of de bus raast, mede is aangelegd door kinderen. Ook de bakstenen van de huizen langs de weg zijn dikwijls met kinderarbeid gemaakt en hetzelfde geldt voor de sloten waarmee de deuren worden vergrendeld. Het geurige kopje thee dat men drinkt...’

De opsomming van de vele vormen van kinderarbeid creëert het beeld van een land dat door kinderarbeid aan elkaar wordt gehouden. Het aandikken van het belang van kinderarbeid is gunstig voor organisaties die aan de weg willen timmeren, die zich als ontwikkelingshulporganisatie willen legitimeren en uit zijn op hogere financiële bijdragen. Het opkloppen van de cijfers en het zo dramatisch mogelijk neerzetten van de omstandigheden waarin de kinderen moeten werken, de ergste vormen generaliserend voor alle kinderarbeid, hebben ertoe bijgedragen dat collectes meer geld opbrengen en dat institutionele fondsen over een ruime financiering beschikken.

De cijfers zijn gunstig geweest voor het wakker schudden van het wereldgeweten, maar ze zijn niet geschikt voor het uitstippelen van goed beleid. Ik zal deze boude uitspraak illustreren aan de hand van de situatie in India en van de westerse publicaties over de omvang van de kinderarbeid in dat land en de onwil van de lokale leiders om die terug te dringen. De cijfers over kinderarbeid in India lopen sterk uiteen. Een aantal NGO's en ook de meeste westerse bronnen stellen dat India meer dan 100 miljoen kindarbeiders heeft, wat wil zeggen dat ongeveer de helft van de kinderen tussen 5 en 14 jaar kinderarbeid verricht. Volgens de cijfers van de overheid is het aantal de laatste twintig jaar erg gedaald, van ongeveer 21 miljoen in 1983 naar 9 miljoen in het jaar 2000, met een arbeidsparticipatieratio die is afgenomen van 11,2% naar 4,8%.¹⁴ Het overgrote deel van deze kinderen is ‘werkzaam’ in de landbouw en beantwoordt niet aan het beeld dat kinderarbeid in ontwikkelingslanden in het algemeen oproept.

Het verschil tussen de schatting van 100 miljoen en die van 9 miljoen heeft alles te maken met definitieproblemen. Met enige bombast kan ik het definitieprobleem aanduiden als de essentie van het probleem van het kindervraagstuk. Als we weten wat het begrip inhoudt, waar het fenomeen begint en ophoudt, kan er tegen worden opgetreden, kan er beleid op worden afgestemd.

Schadelijke vormen

Er zijn verschillende soorten werk: voltijds, deeltijds in combinatie met school, slavenarbeid, loonarbeid, huisarbeid, hulp in het huishouden en op de boerderij, vakantiewerk, enzovoort. Die verschillende soorten hebben niet allemaal schadelijke invloeden op kinderen; sommige kunnen zelfs een nuttige functie hebben in het socialisatieproces. De ILO-econoom Richard Anker (1999; zie ook Anker, 2000) spreekt in dit verband over ‘de spreekwoordelijke vermenging van appels en peren.’

Het door elkaar halen van diverse vormen van ‘kinderarbeid’ is onwenselijk. De noodzaak van minutieus onderzoek naar de precieze vormen van schadelijke en onaanvaardbare vormen van werk verricht door kinderen dringt zich op. Hierbij kan men niet volstaan met enquêteonderzoek. Binnenkort hopen we in een aantal landen van start te kunnen gaan met een medisch-psychologisch-sociaal project waarbij met een longitudinaal perspectief gekeken wordt naar de effecten van verschillende vormen van kinderarbeid. De resultaten van dat onderzoek zullen naar verwachting een antwoord geven op de vraag welke arbeid vanuit het oogpunt van de ontwikkeling van het kind absoluut niet getolereerd kan worden.

Wanneer gaat het werk van kinderen over in kinderarbeid? Dat is een cruciale vraag die zowel voor kinderarbeid in Nederland als in ‘Verweggistan’ moet worden ingevuld.

Arbeid is de doelbewuste inzet van de arbeidskracht in een maatschappelijk productieproces, of ter ondersteuning van dat productieproces. Dit kan gebeuren tegen betaling of binnen het familiebedrijf, bijvoorbeeld in de vorm van de regelmatige inzet op het boerenbedrijf. Het concept ‘kinderarbeid’ kan dan uitdrukkelijk beperkt worden tot het soort activiteiten dat schadelijk is voor de mentale, culturele, fysieke en emotionele ontwikkeling van het kind.

KINDERARBEID

Deze benadering is in overeenstemming met de nieuwe ILO- conventie 182 en met de UN-conventie over de Rechten van het Kind. In de Kinderrechten Conventie uit 1989 wordt de vrijwaring van werk niet genoemd als een van de vele basisrechten van het kind. Wel heeft het kind volgens die conventie recht op vrijwaring van economische uitbuiting en van het verrichten van arbeid die gevaarlijk is, die onderwijs bemoeilijkt of die schadelijk is voor de sociale, morele, mentale en fysieke ontwikkeling.

De ILO heeft met de keuze voor Conventie 182 over de Ergste Vormen van Kinderarbeid een belangrijke stap gezet in het maken van onderscheid tussen niet goed maar enigszins aanvaardbaar en absoluut onaanvaardbaar: 'Niet al het werk dat door kinderen wordt gedaan, staat gelijk aan af te schaffen "kinderarbeid". [...] Het probleem is het trekken van een (statistische) lijn tussen aan de ene kant aanvaardbare vormen van werk verricht door kinderen (die als positief kunnen worden gezien) en aan de andere kant kinderbeid die uitgeroeid moet worden.' (ILO, 2002b, p. 31; zie ook ILO 1998). Teneinde in de praktijk een duidelijk zicht te krijgen op dat onderscheid is, mijns inziens, veel meer nodig dan de brede onderzoeken die door SIMPOC en de Wereldbank worden uitgevoerd en die als basis dienen voor de vaststelling van het zeer precieze en daardoor ogenschijnlijk overtuigende cijfer van 178 miljoen kinderen die vallen onder de noemer 'de ergste vormen van kinderbeid' (ILO, 2002b, p. 25).

Naast deze kinderen is er nog een andere, veel grotere groep kinderen, die zich op tal van indicatoren in een achterstandsituatie bevinden, ten eerste al omdat ze niet naar school gaan. In India zijn dat er om en nabij de 100 miljoen. Omdat ze noch in de statistieken van de werkende kinderen noch in die van de schoolgaande kinderen zijn terug te vinden, is men deze kinderen de 'nergenskinderen' (*nowhere children*) gaan noemen. Kinderen die niet naar school gaan zijn nog geen kindarbeiders, en omdat de redenen waarom ze niet naar school gaan anders zijn dan de redenen waarom kinderen arbeid moeten verrichten is het van groot belang de verschillende categorieën en de mechanismen van elkaar te onderscheiden.

Van het Indo-Dutch Program on Alternatives in Development heb ik een ruime financiering gekregen om in India tweeduizend van deze *nowhere children* te gaan volgen: hun activiteiten, de mate waarin ze met kinderbeid te maken hebben en de redenen waarom ze niet op school zitten. Acties om deze kinderen naar school te sturen slaan aan – in India zou nu 85% van de 10-jarige kinderen op school zitten –

en dienen met inzet van grotere middelen dan tot nog toe gesteund te worden. Kinderen op de schoolbanken zitten niet aan de draaibank, dat moge duidelijk zijn,

Historische precedent

Het nemen van concrete maatregelen is echter niet altijd mogelijk of effectueerbaar. Het historische precedent kan daarbij een goede illustratie zijn. De afschaffing van kinderarbeid in de negentiende eeuw in de zich toen ontwikkelende landen in West-Europa en Noord-Amerika is moeizaam verlopen. Hindman (2002, p. 5) stelt het in zijn standaardwerk over kinderarbeid in de geschiedenis van de Verenigde Staten als volgt: 'Het duurde lang voor we ons bewust waren van het probleem, nog langer voor we tot een oplossing kwamen, en zelfs dat gebeurde onvolledig.'

In de negentiende eeuw was de afschaffing van kinderarbeid in de zich industrialiserende landen lang onbespreekbaar, en dat duurde zelfs nog voort tot in het begin van de twintigste eeuw. In de VS duurde het zelfs tot 1941 vooraleer daar een federale wet op de kinderarbeid werd aangenomen. Om tal van redenen lukte dat niet eerder. Toen president Theodore Roosevelt in het begin van de twintigste eeuw door vooraanstaande activisten werd verzocht een nieuw wetsvoorstel te steunen, was zijn antwoord dat hij daartoe niet bereid was, maar op de volgende vraag of hij dan misschien onderzoek naar kinderarbeid wilde steunen, zei hij volmondig ja (Hindman, 2002, p. 65). Overheidsfinanciering in de daaropvolgende jaren heeft ervoor gezorgd dat er een goudmijn aan informatie aanwezig is over het werkende kind in de VS. Ook in de Europese landen kunnen we gebruikmaken van rijk gevulde archieven, hetzij in bevolkingsregisters, bedrijfsarchieven of overheidsenquêtes, hetzij in contemporaine onderzoeken die verricht werden door betrokken burgers, zoals in Nederland door de medicus dr. S. Coronel, de schrijver J. Cremer en de hoofdonderwijzer G.B. Lalleman.¹⁵

Het nauwkeurige onderzoek uit die tijd heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen dat de publieke opinie werd wakker geschud en dat er een gestage ontwikkeling ten beste plaatsvond. Het belang van onderzoek, documentatie en kennisverspreiding kennen we uit het verleden. Dat belang is nog altijd aan de orde van de dag.

De toestand in Nederland en in andere Europese landen in de negentiende eeuw was rampzalig. Multatuli schreef ergens dat 'drievierde van Amsterdams bevolking

KINDERARBEID

slechter was gehuisvest dan een rechtgeaarde Noord-Hollandse koe zou verdragen.’¹⁶ De pogingen om hierin verbetering te brengen, waren een gebed zonder eind. Al zeker in 1835 werd in een officieel rapport door de provincie Overijsel – de regio van de Twentse textiel – gewezen op de nadelige gevolgen van kinderarbeid. Elders in Europa waren hieromtrent wetten doorgevoerd of nieuwe wetten in de maak. Nederland was een laatkomer door toedoen van een aantal omstandigheden. Vleggeert noemde dit ‘de vertragende invloeden’.

Een vigerende gedachte was, in de woorden van Vleggeert (1964, p. 17), dat men armoede kon bestrijden door kinderarbeid: ‘arme lieden moesten aan werk en brood geholpen worden en hun kinderen vroegtijdig – op zevenjarige leeftijd – aan arbeid en tucht gewend raken.’ Dit was een algemeen verschijnsel in Europa in de achttiende en in een groot deel van de negentiende eeuw. De armenzorg, de weeshuizen en de diaconaten deden ijverig hun best om verpauperde kinderen geplaatst te krijgen in werkplaatsen. De fabrikanten die kinderen in dienst namen en voor een absurd laag loon lieten zwoegen, werden gezien als weldoeners.¹⁷

Daarnaast was er de leer van de volstrekte staatsonthouding die van pas kwam om niet-ingrijpen selectief te rechtvaardigen.¹⁸ Thorbecke had als minister van Binnenlandse Zaken weliswaar in 1863 een commissie benoemd die belast was met het onderzoek naar kinderarbeid, maar van een overheidsingrijpen wilde hij niet weten – ook niet toen de liberaal Samuel van Houten hem in 1871 tot een initiatief opriep. De Leidse textielondernemer Samuel Le Poole was inmiddels met zijn liberale partijgenoot wel tot het inzicht gekomen dat overheidsinterventie gewenst was, niet tussen ‘werkmeesters en hunne volwassen arbeiders omdat die zelf in staat zijn hun eigen belangen waar te nemen’, maar wel op het gebied van kinderarbeid. Kinderen, zo stelde Le Poole, ‘kunnen de magtelooze slagtoffers worden van de zorgeloosheid en hebzucht hunner ouders’, en de overheid moest ingrijpen, ‘niet alleen om die ongelukkigen te beschermen, maar ook om in het algemeen belang te waken, dat de maatschappij niet in haar midden eene ziekelijke en verdierlijkste bevolking ziet opgroeien’. (Vleggeert, 1964, p. 64). Hij steunde van Houten in een wetsvoorstel, maar dat voorstel ging voor de Nederlandse verhoudingen in die tijd veel te ver.¹⁹ Het bedoelde verbod op arbeid werd afgezwakt tot een verbod om beneden de 12 jaar in fabrieken te werken; de verplichting tot onderwijs werd helemaal geschrapt omdat het indruiste tegen de opvatting van de kerken. Velen vreesden ‘Gods bestiering te doorkruisen’ wanneer men ingreep in sociale kwesties. Op de achtergrond van het verzet van de religieuze instituties speelde uiteraard ook de

vrees mee dat verplicht onderwijs voor alle kinderen ertoe zou leiden dat kinderen naar niet op godsdienstige basis georganiseerde scholen zouden gaan. De hele paragraaf over verplicht onderwijs werd derhalve geschrapt. De wet stelde uiteindelijk weinig voor.²⁰

Afname en verdwijning in de ontwikkelde landen

Dat de kinderarbeid in de eerste helft van de twintigste eeuw in zijn kwalijke vorm in de westelijke wereld geleidelijk aan verdween,²¹ heeft minder te maken met de wetgeving dan met andere factoren, factoren die weliswaar op te noemen zijn maar waarover tussen historici een strijd gaande blijft over de causaliteit.²² Was het de om zich heen grijpende bewustwording en de verplichte invoering van onderwijs? Was het de groeiende organisatiekracht van de arbeidersbeweging waardoor hogere lonen totstandkwamen?²³ Was het de welvaartsverhoging op de lange termijn waardoor ook de lagere maatschappelijke klassen over de drempel van de ontbering werden heengetrokken? Was het de technologische ontwikkeling waardoor typische taken die vroeger door kinderen werden uitgevoerd nu door volwassenen gebeurden, en veronderstelde deze technologische ontwikkeling ook een hogere graad van scholing? Was het in het algemeen het civilisatieproces in de zin van de opbouw van een burgersamenleving waarin alle maatschappelijke standen en klassen dichter bij mekaar werden getrokken en de totale verpaupering, losbandigheid en onveiligheid hinderkrachten gingen vormen voor de beter gestelden en voor de nationale integratie in het algemeen?

Welke patroon tekent zich het meest duidelijk af? Het zou mooi zijn als we dat wisten. Dat zou de oplossing van het probleem van de kinderarbeid in de ontwikkelingslanden, een oplossing waarvoor de westerse landen zelf een kleine eeuw nodig hadden, gemakkelijker maken.

Historici zijn uiteraard niet op een lijn te krijgen. Wel kunnen er algemene lijnen gedestilleerd worden waarin die verschillende, net genoemde aspecten eigenlijk alle een belangrijke rol spelen. In elk geval is duidelijk dat pas in de laatste decennia van de negentiende eeuw de eerste stappen werden gezet om het sociale vraagstuk, waarmee kinderarbeid onlosmakelijk verbonden is, op te lossen.²⁴

In de meeste ontwikkelingslanden liggen de verhoudingen anders. Op korte termijn heeft er een omslag plaatsgevonden. Men is zich bewust van het belang het so-

KINDERARBEID

ciale vraagstuk op te lossen met het oog op de economische opbouw, nationale integratie en volksontwikkeling in het algemeen. Er wordt aan gewerkt en er is een behoorlijke vooruitgang, bijvoorbeeld op het terrein van alfabetisering, het terugdringen van kindersterfte en de geboortebeperving. Men heeft wetten aangenomen en men heeft zich geconformeerd aan internationale verdragen en conventies. Ook is men er voldoende van bewust dat arbeid een slechte optie voor kinderschap is en zijn er volop organisaties en bewegingen, nationaal en internationaal, die actief aan de weg timmeren.

Toch lijkt het met de afschaffing van de kinderarbeid niet bijster goed te lukken. Twee vragen dienen zich in verband hiermee aan die ik in het kort wil inleiden om daarmee het belang van onderzoek in dezen aan te geven. Oorzaken en oplossingen liggen in elkaars verlengde.

Oorzaken

Over de oorzaken van, de mechanismen achter kinderarbeid bestaat nog altijd grote onduidelijkheid, en die duidelijkheid is er niet minder op geworden nu de Wereldbank een groot aandeel heeft gekregen in een wereldomvattend onderzoek naar kinderarbeid en daarmee de agenda wezenlijk beïnvloedt. Dat onderzoek heeft een aantal zwakheden: het is puur econometrisch, bovendien gebaseerd op statistische gegevens die op zijn minst ondeugdelijk zijn, en het kijkt monocausaal naar de beweegredenen van de ouders. Conform de theorie van Basu en Van (1998) dat er sprake is van een luxe dilemma, houdt dat onderzoek zich bezig met de vraag welke ouders een keuze maken voor een inkomen nu, en dus hun kinderen laten werken, of een keuze voor straks, en dus hun kinderen laten studeren. Elders heb ik erop gewezen dat 1. gezien de condities waarin deze ouders leven een rationele keuze niet aan de orde is,²⁵ en dat 2. dit onderzoek de blaam voor kinderarbeid eenduidig bij de ouders legt: de ouders zouden hun eigen kinderen uitbuiten. Ook deze benadering gaat uit van de dichotomie tussen Ons, die hun kinderen goed grootbrengen en verzorgen, en de 'anderen', die hun kinderen uit domheid, egoïsme en vadsigheid uit werken sturen.

Kinderarbeid komt relatief veel voor bij gebroken gezinnen, bij gezinnen die geplaagd worden door ziekten en alcoholmisbruik. Ook dat is een constante in de geschiedenis. Door puur naar sociaal-culturele karakteristieken van de ouders te

blijven kijken, blijven de zogenaamde *pull*-factoren echter buiten beschouwing. De econometrische berekeningen van onder meer Fallon & Tzannatos (1998), Grootaert & Kanbur (1995), Grootaert & Patrinos (1998) en Ravallion & Wodon (2000) zijn onderzoeken die als het ware vanaf de maan naar het probleem van kinderarbeid kijken. Gedetailleerd onderzoek naar de motieven waarom ouders hun kinderen laten werken, levert realistischer antwoorden op.²⁶

Antropologisch onderzoek zegt veel meer over de motieven van mensen. Waarom bijvoorbeeld heeft men veel kinderen? Dat men vroeger in Europa veel kinderen had, per familie soms veel meer kinderen dan wat ik ooit in een ontwikkelingsland ben tegengekomen, kan ons helpen bij het beantwoorden van de gestelde vraag. In dorpen in India en Pakistan heb ik die vraag voorgelegd aan moeders en vaders, en ook al kreeg ik in sommige gevallen in eerste instantie het antwoord dat het de wil van Allah of van Bhagwan was, net zoals het in onze contreien tot een halve eeuw geleden de wil van God de Vader was, het uiteindelijke beeld was dat van een gebrekkige toegang tot en kennis van anticonceptiemiddelen (Lieten, 2004). Dat men kinderen baarde als toekomstig werkkapitaal, een zeer verbreide mening in de buitenwereld, mag naar het land der vooringenomenheid worden verwezen. Zoals Tim Dyson stelde: 'Het is eerder dat kinderen werken omdat mensen kinderen krijgen dan dat mensen kinderen krijgen omdat kinderen werken' (Dyson, 1991, p. 95). Het zijn hoogstwaarschijnlijk niet de cultuur van de armoede en niet het egoïsme van de ouders die aan de basis van kinderarbeid liggen. Ik zou graag meer onderzoek willen zien naar de motieven van ouders en kinderen om te gaan werken, als tegenhanger van het met name door de Wereldbank geleide probabiliteitsonderzoek op basis van statistische variabelen.

In een andere onderzoeksaanpak wordt veelal gekeken naar armoede als oorzaak van de kinderarbeid.²⁷ De uitkomsten lijken voor de hand te liggen: hoe armer een land en hoe armer de familie, hoe meer kinderarbeid. Hoe minder alfabetisering, en vooral hoe minder alfabetisering van de vrouw, hoe hoger de kinderarbeid. Ook deze aanpak gaat eigenlijk weer uit van de *push*-benadering: vanuit de armoede worden de kinderen naar arbeid geduwd. Het lijkt overtuigend, maar hoe eenduidig is zo'n conclusie?

Ik ben de regionale verschillen in kinderarbeid in India nauwkeuriger gaan bekijken en kwam tot een wel zeer opvallende conclusie: in de armere deelstaten is kinderarbeid significant lager dan in andere deelstaten. Ook de correlaties met geletterdheid zijn relatief zwak. De absoluut sterkste en meest in het oogspringende

KINDERARBEID

correlatie is die tussen kinderarbeid en de algemene arbeidsparticipatiegraad. Die is bijvoorbeeld hoog in Karnataka, Andhra Pradesh en Tamil Nadu en laag in de arme deelstaten Bihar, Orissa en Uttar Pradesh. In de eerste rij deelstaten komt kinderarbeid veelvuldig voor, in de tweede rij niet.

Voor een verklaring hiervan kwam ik terecht bij de relatief oude theorie van Rodgers en Standing (1981a; 1981b) die uitgaat van een gesegmenteerde arbeidsmarkt met een relatief hoge participatiegraad van volwassen vrouwen en mannen en de behoefte aan nog meer goedkope arbeidskrachten.²⁸ Het kan dan voorkomen dat mindere armoede samengaat met kinderarbeid, puur door de vraag naar arbeid. Door de lage organisatiegraad en/of zwakke onderhandelingspositie zijn ouders, ondanks het feit dat ze zelf werken, gedwongen ook hun kinderen in te zetten. Die kinderarbeid heeft dan een sterke associatie met de *pull*-factoren, met de ondernemers die, op zoek naar vrije en tevens goedkope en gedweeë arbeid, kinderen gaan ronselen. Het vooruitbetalen van lonen in de vorm van leningen, en dus het creëren van schulden, is daarbij een van oudsher beproefde methode.

Oplossingen

Op zoek naar oplossingen voor kinderarbeid zal men dus vooral ook naar de ondernemerskant moeten kijken, strenge wetten moeten uitvaardigen en een inspectieapparaat ontwikkelen. Als het om de schuldvraag gaat, zijn de verschillende antwoorden niet van de lucht. Sommigen leggen die, zoals net gememoreerd, bij de ouders; anderen leggen die bij de ontombare winsthonger van de ondernemers en weer anderen, zoals Weiner (1991), bij de heersende elite cultuur die zich niet druk zou maken om arme kinderen. Weer andere wetenschappers en beleidsadviseurs, en dat is een belangrijke trend, schuiven de oplosbaarheid van het probleem kinderarbeid voor zich uit met het argument dat kinderen moeten werken om te overleven. James, Jenks en Prout (1998, p. 109) bijvoorbeeld zijn het met een aantal van deze schrijvers eens en stellen: 'in een groot aantal omstandigheden is het niet realistisch en zelfs niet wenselijk dat kinderen uitgesloten worden van werk dat het gezin helpt te overleven.' Ook economen die worden geassocieerd met de Wereldbank laten soortgelijke geluiden horen, zoals Ranjan Ray (2000, p. 365): 'De onmiddellijke beëindiging van kinderarbeid is noch mogelijk noch wenselijk, vooral gezien de niet onbelangrijke bijdrage van kinderen aan het gezinsinkomen.'

GEORGES KRISTOFFEL LIETEN

Vanuit deze optiek zijn initiatieven ondernomen om de arbeids- en levensvoorwaarden voor kinderen te verbeteren. In Afrika, Azië, Midden- en Zuid-Amerika zijn zeer interessante experimenten met kindervakbonden van start gegaan, waarvoor in Zuid-Amerika zelfs een nieuw idioom is ontwikkeld, het idioom van *protagonismo*.²⁹ Het argument van deze richting is overtuigend progressief: aangezien deze kinderen toch moeten werken om te overleven, is het beter hen te helpen in hun strijd voor betere arbeidsvoorwaarden. Aan de andere kant is hier sprake van een gedoogbeleid, het laten betijen van een situatie die in feite onrechtvaardig is. De vraag is waartoe kindervakbonden leiden, of ze eerder sociale marginalisering en uitsluiting bevestigen of dat ze inderdaad meehelpen aan een emancipatieproces. Mijn vingers branden om een onderzoek naar deze experimenten in steden als Lima, Dakar, Bangalore en Manilla van de grond te krijgen.

Het gedogen van kinderarbeid lijkt me niet thuis te horen in het rijtje van oplossingen. Tot de *best-practices* horen andere soorten interventies: goede wetten, goede nalevingsmechanismen, algemeen en gratis onderwijs, betere arbeidsvoorwaarden voor volwassenen, sociale opvangnetten voor verpauperde kinderen, gestage economische ontwikkeling, terugdringen van polarisatie, etc. Deze *best-practices* kosten geld en veronderstellen de invloed van de sterke arm van de wet en van de staat. Beide voorwaarden – financiële middelen en een sterke staat – zijn in het neoliberale beleid zwaar op de tocht komen te staan.

Een alternatief lijkt te zijn gevonden in maatschappelijk verantwoord ondernemen. Na een aantal publieksacties tegen met kinderarbeid gemaakte kleren, tapijten en meubels hebben bedrijven zelf het initiatief genomen een code in te stellen tegen kinderarbeid. Ethisch en of maatschappelijk verantwoord ondernemen is een vorm van zelfregulering die als onderdeel van de neoliberale omslag als een belangrijk deel van de oplossing wordt gezien. Deze zelfregulering, het ‘laat dat maar aan ons over en wij kijken toe op de naleving’, is een houding en aanpak waarvan liberalen als Van Houten en Le Poole in de negentiende eeuw al zeiden dat deze niet werkten. Het dunkt mij dat bedrijven er zijn om winst te maken en dat de samenleving en de overheid er zijn om wetten uit te vaardigen, eenvoudige maar duidelijke wetten, die het inzetten van kinderarbeid hier en in den vreemde verbieden en bestraffen, net zoals de vaderlandse sekstourist ook kan worden vervolgd voor overtredingen begaan in den vreemde.

Ethisch ondernemen werkt zolang en alleen daar waar internationale actiegroepen als klokkenluiders optreden.³⁰ Een van de activiteiten van die actiegroepen is de

KINDERARBEID

boycot van artikelen die gemaakt zijn met kinderarbeid. Vooral in het marktsegment voor de wat luxueuzere consumentenproducten hebben de dreiging van een boycot en het *public relations*-antwoord van bedrijven die sier kunnen maken met het label ‘kinderarbeidvrij’, gewerkt. Onderzoek naar wat de effecten zijn en of de producten inderdaad kinderarbeidvrij worden gemaakt, is niet of nauwelijks ondernomen. Ook hier ligt een belangrijke taak voor onderzoek,³¹ zonder voorbij te gaan aan het simpele feit dat ‘schone’ kleren, ‘schone’ tapijten en ‘schone’ bananen slechts betrekking hebben op een heel klein percentage van de kinderarbeid in de ontwikkelingslanden. Het schoonhouden van de eigen stoep zal niet volstaan bij de oplossing van het probleem.

Als ik de contouren voor onderzoek samenvat stel ik vast dat er eigenlijk nog heel veel te onderzoeken is. Naast vragen die in dit betoog nog niet aan de orde zijn gekomen, zoals de relatie kinderarbeid – onderwijs, de gevolgen van het proces van mondialisering en de rol van de overheid en van het maatschappelijke middenveld, heb ik een lans gebroken voor onderzoek naar enkele aspecten die ik in het kort wil herhalen:

- een herbezinning over de omvang van kinderarbeid op basis van een gedetailleerd onderzoek naar de onaanvaardbare vormen van kinderarbeid,
- de kortetermijn- en langetermijn gevolgen van arbeid voor de geestelijke en fysieke ontwikkeling van het kind
- de oorzaken van kinderarbeid waarbij vooral naar de vraagkant van ondernemerszijde wordt gekeken,
- een studie naar de omvang en effecten van kinderarbeid in westerse landen en in ontwikkelingslanden, in comparatief perspectief,
- de relevantie en effectiviteit van keurmerken en gedragscodes,
- de experimenten met en gevolgen van een radicale uitbanning
- de experimenten om de arbeidsomstandigheden van het werkende kind te verbeteren, ondermeer de kindervakbonden.

Dank

Enige woorden van dank heb ik al uitgesproken. Ik dank ook de bestuursleden van IREWOC voor hun jarenlange inzet en toewijding en Jaap Doek voor zijn adviezen en betrokkenheid. Mede namens IREWOC wil ik ten zeerste dankzeggen aan Plan

GEORGES KRISTOFFEL LIETEN

International waarvoor het gezegde Hoge bomen vangen veel wind van toepassing is en dat ik heb leren kennen als een onbevooroordeelde sponsor van onderzoek. Een strategische relatie tussen de wereld van het onderzoek en de wereld van de ontwikkelingspraktijk lijkt mij een *sine qua non* voor goede theorie en voor goed beleid, maar komt in de praktijk weinig voor, en daarom is de opstelling van Plan International zo opmerkelijk.

Ik dank ook mijn Azië collega's en het Internationale Instituut voor Azië Studies voor de geboden inbedding en de ontvangen steun. Het is een voorrecht aan een universiteit te mogen werken en het is zeker een voorrecht aan de Zevende Faculteit van de Universiteit van Amsterdam te mogen werken. Ik ben de staf, studenten en collega's dan ook dankbaar voor de getoonde belangstelling. Dat geldt zeker ook voor mijn collega's van het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis waar ik in korte tijd een prettige werksfeer en een goudmijn aan voor mijn onderzoek relevant archiefmateriaal heb gevonden. Voor de verdere uitbouw van dat materiaal, in het bijzonder op het gebied van kindarbeid alom in de wereld, zal – en dat is mijn laatste uit te spreken wens – geld nodig zijn.

In een samenleving die letterlijk en figuurlijk uit zijn voegen barst van rijkdom en welvaart zou dit geen probleem mogen zijn. Het probleem met een marktgerichte kenniseconomie is echter dat kennis commercieel te nutte moet worden gemaakt. Van de sociale wetenschappen mag worden verwacht dat deze op langere termijn bijdragen aan het doorgronden van sociale vraagstukken en van de maatschappelijke dynamiek, en handvatten en of inzichten kan aandragen voor de oplossing van knelpunten en problemen op korte termijn. Zulk een bijdrage is van groot belang. Met een summier overzicht van de prangende vragen op het gebied van de kindarbeid hoop ik dat te hebben kunnen aantonen.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Toen in het begin van de vorige eeuw in de Verenigde Staten het debat over kinderarbeid in alle hevigheid woedde, maakte John Graham Brookes, de President van de American Social Science Association, de volgende wijze opmerking: 'Er wordt altijd aangenomen dat er geen betere indicatie van de beschaving is dan de wijze waarop vrouwen in de samenleving worden behandeld, maar er is een betere indicatie, en dat is hoe we onze kinderen behandelen.' (*The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, volume 27, nr. 2, p. 26).
2. Een trendsetter in dezen is het geredigeerde boek van James en Prout uit 1990 (zie ook James e.a., 1998) met auteurs die meer en meer schrijvend vanuit een post-modernistische visie afstand nemen van het gemeenschappelijke, en het particularistische benadrukken: 'het "sociaal geconstrueerde" kind is een lokaal, niet een mondiaal verschijnsel en heeft de eigenschap erg particularistisch te zijn' (James e.a., 1998, p. 214). De verschillende particularismen van kinderschap hebben in deze benadering elk hun eigen waarde, en normatieve uitspraken vanuit een universeel gedachtegoed zijn uit den boze.
3. Enige voorzichtigheid is hierbij geboden. Ariès heeft willen aantonen dat het leven van de arme bevolking steeds meer verschoof van de openbare ruimte naar de privé-sfeer van het gezinsleven, zoals dat daarvoor ook al bij de adel en de burgerij al het geval was. De intimiteit van de familie, met een aparte plaats voor peuters, kinderen en adolescenten, werd een kenmerk van de modernisering vanaf de zeventiende eeuw. Dit moderne gezinstype, met kinderen die naar school gaan, verspreidde zich dus geleidelijk aan naar het gewone volk in de westerse landen, net zoals het zich in feite verspreidt heeft naar de lagere klassen in ontwikkelingslanden. Het is een proces van dialectische historische evolutie, normatief aangeduid met (etnocentrische) concepten als beschaving, verwestering, modernisering en ontwikkeling.
4. De verhalen maken deel uit van de rapporten over zes landen (Viëtnam, India, Tanzania, Burkina Faso, Bolivia en Nicaragua) in het Irewoc-onderzoeksproject naar *Children as Agents in Development*, gefinancierd door Plan International. Dit verhaal zou ik kunnen aanvullen met materiaal uit het indringende rapport *The Children of Kabul* (zie Jo de Berry e.a., 2003) en in UNICEF, 2003.
5. Een mooi voorbeeld hiervan is US Department of Labor, 1994.
6. In een wetsvoorstel in Washington (International Child Elimination Act) wordt beoogd hulp aan landen te schrappen en IMF / Wereldbankleningen aan die industrieën stop te zetten die ervan verdacht worden kinderarbeid te gebruiken. Het is opmerkelijk dat de VS zich zoveel gelegen laat liggen aan 'kinderarbeid' in ontwikkelingslanden: het is naast Somalië het enige land ter wereld is dat de UN-conventie van 1989 over Kinderrechten niet heeft getekend. Eerder, al in 1994, heeft senator Tom Harkin een wetsvoor-

stel ingediend waarvan zoveel dreiging uitging dat exporteurs in enkele landen, vooral van textiel in Bangladesh, hun fabrieken gingen schonen van kinderarbeid.

7. ICFTU, 1996, p. 2 (inleiding door de Algemeen Secretaris): 'Deze clausule zal diegenen straffen die winsten halen uit kinderarbeid, slavernij, discriminatie en onderdrukking van vakbonden en die landen die respect hebben voor de grondrechten belonen met toegang tot de internationale markten.'
8. Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 1999-2000: 'Aanhangsel van de Handelingen. Vragen gesteld door de leden van de kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden', nr. 1253.
9. Zie bijvoorbeeld de veroordeling van het Van der Valk-restaurant in Wassenaar (*Haagse Courant*, 30 april 2003) en de veroordeling van McDonalds voor het langdurig laten werken van 15-jarige meisjes (16 uur per dag op een zaterdag en zelfs op schooldagen lange uren; zie *The Guardian*, 1 augustus 2001).
10. Zie onder meer Lavalette, 1999; Hobbs e.a., 1996; Hobbs & McKechnie, 1997; Stephen Cunningham, 2001. Een rapport over kinderarbeid in *The Guardian* (8 augustus 1998) stelde dat het in Italië om 300.000 kinderen gaat: 'Er zijn honderden kleine familiebedrijfs op de hellingen van de Vesuvius die namaakgoederen produceren. Personeel van jonge leeftijd werkt in bars en winkels of als leerlinghulpjes in reparatiewerkplaatsen. Het gebruik van kinderen als drugkoeriers is schering en inslag. Een recent onderzoek voor het ministerie van werkgelegenheid toonde aan dat in Zuid-Italië 30% van de jongens tussen 10 en 14 jaar een baan had.'
11. De statistieken en andere informatie zijn te vinden op www.ilo.org/public/english/bureau/stat/info.
12. Een ILO-onderzoek (IPEC Pakistan, 1996: 15) kwam tot de conclusie dat 22,5% van de jongens en 7,2% van de meisjes tussen 10 en 14 jaar werkte, d.w.z. 'ten minste één uur (sic) elke dag in de week voorafgaande aan het onderzoek'. Het merendeel werkte als onbetaalde hulpkracht op de boerderij. In de steden werkte (minstens één uur per dag!) slechts 10,1% van de jongens en 1,5 % van de meisjes in dezelfde leeftijdscategorie (IPEC Pakistan, 1996: diverse tabellen). Naast de vraag of hier sprake is van 'kinderarbeid' kan men vragen stellen over de kwaliteit van het verzamelde materiaal: waar in de NWFP-regio, 39,0 % van de jongens op het platteland (10-14 jaar) kinderarbeid verrichtte, was het percentage in de buurprovincie Baluchistan slechts 2,4%, hetgeen het vermoeden doet rijzen dat het onderzoekscontract met lokale onderzoekbureaus niet tot echt betrouwbare data heeft geleid. Vervolgens kan men zich de vraag stellen of 13- en 14-jarige kinderen die thuis licht werk verzetten onder de noemer kinderarbeid mogen vallen. De richtinggevende clausule van ILO 138 stelde in 1973 voor kinderarbeid een minimum leeftijd van 15 jaar vast, met uitzonderingen van 14 jaar, en 13 jaar voor licht werk dat in landen met een algemeen minimum van 14 jaar (landen 'waar de economie en de onderwijsfaciliteiten onvoldoende ontwikkeld zijn') op 12 mocht worden

- gesteld. Het is dus überhaupt de vraag of, zelfs volgens de toch wel strenge ILO-normen, van kinderarbeid mag worden gesproken.
13. Zie Lieten, 2001a en 2001b, waarin dit punt verder is uitgewerkt en waar nog andere factoren worden genoemd, zoals het discutabele nut van opgedreven cijfers om de redelijkheid van de opname van kinderarbeid als sociale clauseule in internationale handelsverdragen te bepleiten.
 14. Onder meer Chaudhri, 1996 en Chaudhri e.a., 2003. De censusgegevens van de tienjarige volkstelling gaan uit van een strikte omschrijving van het begrip 'kinderarbeid': deelname aan een economische productieve activiteit. Een aantal activiteiten van kinderen zullen dus niet onder deze noemer vallen, ook al zijn die activiteiten een vorm van werk en gebeuren ze op reguliere basis. Kinderen die op hun broertjes en zusjes passen, die brandhout sprokkelen en die de melkkoe verzorgen, zullen in de censusgegevens niet gauw als werkend kind terug te vinden zijn, ook al draagt hun activiteit direct of indirect bij aan het economische overleven van het gezin. De gebruikte definitie is niet waterdicht want er zullen best kinderen zijn die in het kader van het huishouden 'kinderarbeid' verrichten, maar in zijn algemeenheid biedt de definitie een houvast in de zin dat het 'arbeid' en sociale functies binnen het gezin van elkaar onderscheidt.
 15. Allen lardeerden ze empirisch materiaal over de omvang en de gevolgen van kinderarbeid met prozaïstische ontboezemingen die de ergste uitwassen tot propagandawapen maakten, zoals Lalleman dat deed in een artikel in 1855: 'Zo gij de werkplaatsen binnentreedt, zult gij er vinden van vijfjarigen leeftijd; – wij zagen er welke dien leeftijd nog niet hadden bereikt ... en zo gij des zomers, bij het aanbreken van de dageraad, door de straten wandeldet, zoudt gij er aantreffen, die nog half slapende naar de werkplaats worden gedragen, om eerst dáár, door de ruwe stem des spinners, zo niet door iets ergers, regt wakker te worden' (in Vleggeert 1951, pp. 49-50). In *Fabriekskinderen* (1863) schreef J.J. Cremer dat 'arme fabriekskinderen worden vermoord naar ziel en lichaam' en dat 'ééne is er die 't ons belet, en haar naam is Concurrentie!' Met deze teksten bracht hij zijn aanhangers en toehoorders op spreekbeurten 'in extase' (Brugman 1970, p. 235).
 16. In *Ideeën* zoals aangehaald door Brugmans, 1970, p. 213.
 17. Zie onder meer Brugmans, 1970, pp. 194-200.
 18. In zijn uitvoerige studie naar de pogingen tot verbetering van de kindweret stelde Postma (1977, p. 143): 'De principiële vraag is in 1874 beslist; het gaat nu niet meer om het "of", doch noch slechts om het "hoever"' van de staatsinmenging.
 19. Na 1874 verschaftte Le Poole de regering ideeën voor een nieuwe wet, met als uitgangspunt: 'de leeftijd van 12 j. is te oud, slechts beneden 10 à 9 j. behoorde fabrieksarbeid absoluut verboden te zijn', en minister Beelaerts nam dit idee over met het volgende argument: 'het belang van de nijverheid kan daardoor in juiste overeenstemming gebracht worden met de regstreekse belangen der werklieden' (geciteerd in Postma, 1977, p. 27 en p. 25).

20. 'De naam Kinderwet-Van Houten kwam het nauwelijks meer toe', oordeelde de historicus I.J. Brugmans (1970, p. 245). In de volksmond spreekt men derhalve terecht over het 'kinderwetje Van Houten'. Zie over het totstandkomen van de wet onder meer Vleggeert, 1951; Brugmans, 1970, pp. 193-213 en 223-245; Stuurman, 1989; Postma 1977; Schenkeveld 2003.
21. Een enquête door Het Nederlandse Verbond van Vakverenigen stelde in 1908 vast dat van kinderarbeid in diverse sectoren, onder meer in de metaalindustrie, 'zeer ruim gebruik' werd gemaakt. In de textielateliers was 'een schier ongebreidelde kinderexploitatie in zwang' en 'krioelt het van kinderen'. Dat was ook het geval bij de hoepelmakers die bezwaren hadden tegen een tienurige werkdag voor kinderen en pleitten voor minimaal een twaalfurige dag omdat 'bij een eventueelen 12-urigen arbeidsdag het werk voor de kinderen niet zoo erg zwaar meer zal zijn' (SDAP, 1908, p. 37, p. 86, en p. 81).
22. Discussies over de invloed van de wetgeving en over de invloed van andere factoren kunnen bijvoorbeeld worden gevonden in De Herdt & DeGraeve, 1981, Nardinelli, 1990; Hugh Cunningham, 1991; Cunningham & Viazzo 1996; Lavelette, 1999; Hindman, 2002; Caty, 2002.
23. De groeiende belangstelling voor kinderarbeid – en voor arbeid in het algemeen – bij de elite in die tijd (een elite die men zonder schroom als volksvreemd kan aanduiden) had natuurlijk ook veel te maken met de opkomende arbeidersbeweging (onder meer met het ontstaan van de Eerste Internationale). De Algemeene Synode Der Nederlandse Hervormde Kerk stuurde in 1871 een missive aan alle kerkeraden: 'De maatschappelijke orde is in gevaar verstoord te worden door de woelingen in het volksleven. Het moeilijk lot van de meesten, die door handenarbeid in hunne dagelijkse behoeften en in die van hun gezinnen moeten voorzien, wekt meer dan vroeger een geest van ontevredenheid en van verzet tegen een maatschappelijke ordening, die hen tot zoveel ontbering bij zo weinig wezenlijk levensgenot verplicht. Die ontevredenheid wordt aangewakkerd door sommige volksleiders, wier leerlingen in andere landen een onkundige menigte reeds geleid hebben tot daden van geweld....' Vleggeert (1964, pp. 165-166) wijst erop dat in deze door hem aangehaalde lange missive over het arbeidsvraagstuk geen gewag wordt gemaakt van kinderarbeid.
24. I.J. Brugmans (1970, p. 194) formuleerde het als volgt: 'Van de denkbeelden over het arbeidersvraagstuk vóór 1850 kan slechts worden gezegd, dat zij ... niet bestonden. Men kende het arbeidersvraagstuk niet omdat men de arbeidersklasse als zodanig niet kende.'
25. De rationele keuze gaat uit van een abstract utiliteitsprincipe dat voorbijgaat aan beperkende economische, culturele, politieke, en sociale omstandigheden, die soms zelfs de vorm van structuur aannemen. Zie ook Theo Engelen, 2002, pp. 459 die moeite heeft met het circulaire element in de verklaring van gedrag als een rationeel gekozen optie: 'In feite leiden we strategieën af uit gedrag en later gaan we het gebruiken om het gedrag te verklaren.'

26. Zie bijvoorbeeld Lieten, 2003, pp. 227-255. Het artikel was eerder gepubliceerd in *Economic and Political Weekly*, volume 35, nr. 24 en 25.
27. Een klassiek werk waarin de bestaande literatuur evenwichtig wordt behandeld, is Alec Fyfe, 1989.
28. Door een zwakke positie als arbeider of door de ongelijke handelsruilvoet (zeer lage prijzen voor landbouwproducten of ambachtelijke producten) kan de vergoeding voor de arbeidskracht zo laag komen te liggen dat, teneinde te overleven, de hele familie dient bij te springen. Kinderen worden dan een noodzakelijk onderdeel van het verwerven van inkomen en zullen in dat arbeidsproces prestaties moeten neerzetten en voorwaarden moeten ondergaan die gangbaar zijn voor volwassenen. Ondernemers kunnen een voorkeur hebben voor kinderen, omdat deze gedwee en minder beducht voor gevaren zijn, maar, zo redeneren Rodgers and Standing, in een situatie van ontbering en grote werkeloosheid zullen ook volwassen mannen en vrouwen bereid zijn om als het ware onder omstandigheden vergelijkbaar met kinderarbeid te werken. In een gesegmenteerde arbeidsmarkt waar aan de onderkant van de samenleving heel lage lonen worden uitbetaald en waar veel vraag is naar arbeid (of waar arme boeren een klein inkomen uit de landbouw halen) ligt dat anders.
29. Interessante verhalen over deze aanpak zijn te vinden in Manfred Liebel e. a., 1999.
30. Zie bijvoorbeeld SOMO, 2001. Recent is er ook de onthulling dat Unilever van kinderarbeid gebruikmaakt in India. Het gaat om een dochteronderneming van Hindustan Lever die weliswaar geen eigen kinderen in dienst neemt maar voor de levering van katoenzaden in de deelstaat Andhra Pradesh contracten afsluit met boeren waarvan men gevoegelijk kan weten dat kinderen, vooral zeer jonge meisjes, maandenlang onder condities van halfslavernij worden ingezet bij de bevruchting van de katoenzaden.
31. Een onderzoek in de Indiase tapijtindustrie (waar vier kindarbeidsvrije keurmerken met elkaar concureren) heeft weinig positieve conclusies opgeleverd (Sharma et al., 2001; zie ook Hilowitz, 1997 en Ravi, 2001). Zie ook Ans Kolk & Rob van Tulder, 2002a, 2002b, en Kolk, Van Tulder & Sloekers, 2001. Interessant is ook de Belgische primeur, de wet van 27 februari 2002 die tot doel heeft een overheidslabel in te voeren voor sociaal-verantwoord ondernemen; zie hierover Vandaele, 2003.

Literatuur

- Anker, Richard (1999). 'Conceptual and Research Framework for the Economics of Child Labour and its Elimination.' Amsterdam: Irewoc Workshop on Children, Work and Education, 17-19 November
- Anker, Richard (2000). 'The Economics of Child Labour: A Framework for Measurement.' *International Labour Review*, volume 139, nr. 3, pp. 257-280
- Ariés, Phillippe (1964). *L'Enfant et La Vie Familiale Sous l'Ancien Régime*. Parijs: Éditions du Seuil (Ariés, Phillippe (1973). *Centuries of Childhood*. Harmondsworth: Penguin)
- Basu, K. & P.H. Van (1998). 'The Economics of Child Labor.' *American Economic Review*, volume 88, nr. 3, pp. 412-427
- Berry, Jo de e.a. (2003). *The Children of Kabul. Discussions with Afghan Families*. Save the Children Fund (US)/ UNICEF
- Brugmans, I.J. (1970). *De Arbeidende Klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum
- Burra, N. (1995). *Born to Work: Child Labour in India*. Delhi: Oxford University Press
- Cathy, Roland (2002). *Enfants au Travail. Attitudes des Elites en Europe Occidentale et Méditerranéenne aux XIX et XXe Siècles*. Aix en Provence: Publications de l'Université de Provence
- Chaudhri, D.P. (1996). *Dynamic Profile of Child Labour in India 1951-1991*. New Delhi: CLASP, ILO
- Chaudhri, D.P., Chris Nyland & A. O'Rourke (2003). 'Child Labour, Poverty and Gender Bias in Education in South Asia: Human Capital or Human Rights?' In G.K. Lieten, Ravi Srivastava & Sukhdeo Thorat: *Child Labour in South Asia*. New Delhi: Manohar
- Corsaro, W.A. (1997). *The Sociology of Childhood*. Thousand Oaks, Californië: Pine Forge Press
- Cunningham, Hugh (1991). *The Children of the Poor: Representations of Childhood Since the Seventeenth Century*. Oxford: Blackwell
- Cunningham, Hugh & Pier Paolo Viazzo (1996). *Child Labour in Historical Perspective- 1800-1985*. Florence: UNICEF & Instituto Degli Innocenti
- Cunningham, Stephen (2001). 'The Civil Service and the Regulation of Child Labour in Twentieth Century Britain'. In *Brood en Rozen*, volume 6, nr. 4, pp. 53-76
- De Herdt, R. & B. DeGraeve (1981). *Kinderarbeid 1800-1914*. Gent: Museum voor Industriële Archeologie en Textiel
- Dyson, Tim (1991). 'Child Labour and Fertility: An Overview, an Assessment, and an Alternative Framework.' In Ramesh Kanbargi: *Child Labour in the Indian Subcontinent. Dimensions and Implications*, New Delhi/Londen: Sage, pp. 81-100
- Engelen, Theo (2002). 'Labour Strategies of Families: A Critical Assessment of an Appealing Concept.' *International Review of Social History*, volume 47, pp. 453-464

- Fallon, Peter & Zafiris Tzannatos (1998). *Child Labor. Issues and Directions for the World Bank*. Washington: The World Bank.
- Fyfe, Alec (1989). *Child Labour*. Oxford: Polity Press
- Groenink, Evelien, Ineke Holtwijk & Floris van Straaten (1998). *Slotenmakers en Gangstermeisjes. Kinderarbeid Wereldwijd*. Amsterdam: Jan Mets / Den Haag: Novib
- Grootaert, Christiaan & R. Kanbur, R. (1995). 'Child Labour: An Economic Perspective.' *International Labour Review*, volume 134, nr. 2, pp. 187-203
- Grootaert, Christiaan & Harry A. Patrinos (red.) (1998). *The Policy Analysis of Child Labour: A Comparative Study*. New York: St. Martin's Press
- Hilowitz, Janet (1997). 'Labelling Child Labour Products: A Preliminary Study.' ILO/IPEC: Genève
- Hindman, Hugh D. (2002). *Child Labor. An American History*. New York: M.E. Sharpe
- Hobbs, Sandy & Jim McKechnie (1997). *Child Employment in Britain: A Social and Psychological Analysis*. Edinburgh: Stationary Office
- Hobbs, Sandy, S. Lindsay & J. McKechnie (1996). 'The Extent of Child Employment in Britain.' *British Journal of Education and Work*, volume 9, nr. 1, pp. 5-18
- Human Rights Watch (1996). *The Small Hands Of Slavery. Bonded Child Labor in India*. Internetversie: www.hrw.org
- ICFTU (1996). *No Time to Play. Child Workers in the Global Economy*. Brussel: International Confederation of Free Trade Unions (internetversie: www.icftu.org/english/pr/1999/eprol107-030699-ld)
- ILO (1983). *Child Labour. Extract from the Report of the Director-General to the International Labour Conference, 69th Session*. Genève: International Labour Office
- ILO (1998). *Child Labour. Targeting the Intolerable*. Genève: International Labour Office
- ILO (2002a). *A Future Without Child Labour. Global Report under the Follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights of Work. International Labour Conference 90th Session, report I(B)*. Genève: International Labour Office
- ILO (2002b). *Every Child Counts. New Global Estimates on Child Labour*. Genève: International Labour Office
- IPEC Pakistan (1996). *Summary Results of Child Labour Survey in Pakistan*. Islamabad: FBS and Ministry of Labour / Geneva: ILO, IPEC, mimeo
- James, A. & A. Prout (red.) (1990). *Constructing and Reconstructing Childhood*. Bristol: Falmer Press
- James, A., C. Jenks & A. Prout (1998). *Theorizing Childhood*. Cambridge: Polity
- Kolk, Ans & Rob van Tulder (2002a). 'Child Labor and Multinational Conduct: A Comparison of International Business and Stakeholder Codes.' *Journal of Business Ethics*, volume 36, pp. 291-301
- Kolk, Ans & Rob van Tulder (2002b). 'The Effectiveness of Self-Regulation: Corporate Codes of Conduct and Child Labour.' *European Management Journal*, volume 20, nr. 3, pp. 260-271

- Kolk, Ans, Rob van Tulder & Inge Sloekers (2001). 'Werken Gedragscodes Kinderarbeid?' In *Economische Statistische Berichten*, 16 februari 2001, pp. 160-163
- Lavalette, Michael (red.) (1999). *A Thing of the Past? Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Liverpool: Liverpool University Press
- Liebel, Manfred, Bernd Overwien & Albert Recknagel (1999). *Was Kinder Könn(t)en*. Frankfurt am Main: IKO Verlag
- Lieten, G.K. (2001a). 'Child Labour. Questions on Magnitude'. In G.K. Lieten & Ben White: *Child Labour. Policy Perspectives*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers, pp. 49-66
- Lieten, G.K. (2001b). 'Kinderarbeid in India. Stigmatisering en Verhulling.' In *Brood en Rozen*, volume 6, nr. 4, pp. 85-104
- Lieten, G.K. (2002). 'Child Labour and Poverty. The Poverty of Analysis.' *Indian Journal of Labour Economics*, volume 45, nr. 3, pp. 251-264
- Lieten, G.K. (2003). 'The Rural Discourse on Child Labour and Education.' In G.K. Lieten: *Power, Politics and Rural Development*. New Delhi: Manohar, pp. 227-254
- Lieten, G.K. (2004). 'High Fertility, Education and Child Labour in Pakistan.' In G.K. Lieten: *On Development*. New Delhi: Three Essays
- Nardinelli, Clark (1990). *Child Labor and the Industrial Revolution*. Indianapolis: Indiana University Press
- Postma, A. (1977). *De Mislukte Pogingen Tussen 1874 en 1889 tot Verbetering en Uitbreiding van de Kinderwet-Van Houten*. Deventer: Kluwer
- Ravallion, M. & Q. Wodon (2000). 'Does Child Labour Displace Schooling? Evidence on Behavioural Responses to an Enrolment Subsidy'. *The Economic Journal*, volume 110, nr. 402, pp. 158-175 (ook: World Bank, Policy Research Working Paper, No. 2116)
- Ravi, Aparna (2001). 'Combating Child Labour with Labels: Case of Rugmark'. *Economic and Political Weekly*, volume 36, nr. 13, pp. 1141-1147
- Ray, Ranjan (2000). 'Child Labor, Child Schooling and Their Interaction with Adult Labor: Empirical Evidence from Peru and Pakistan.' *The World Bank Economic Review*, volume 14, nr. 2, pp. 347-367
- Rodgers, Gerry & Guy Standing (1981a). 'Economic Roles of Children in Low-Income Countries.' *International Labour Review*, volume 20, nr. 1, pp. 31-47
- Rodgers, Gerry & Guy Standing (1981b). *Child Work, Poverty and Underdevelopment*. Genève: International Labour Office
- Schenkeveld, Willemien (2003). *Het Kinderwetje van Van Houten*. Hilversum: Verloren
- SDAP (1908). *Arbeidersleven in Nederland. Resultaten der enquête, ingesteld door het Nederl. Verbond van Vakverenigingen in het najaar van 1907 naar de wenschelijkheid en mogelijkheid van beperking van den arbeidsduur voor volwassenen tot 10 uren per etmaal en afschaffing, respectievelijk beperking van nacht- en kinderarbeid*. Amsterdam: Sociaal Democratische Arbeiderspartij en het Ned. Verbond van Vakverenigingen
- Sharma, Alakh N., Rajeev Sharma & Nikhil Raj (2001). *The Impact of Social Labelling on Child Labour in India's Carpet Industry*. New Delhi: Institute for Human Development, report

- Somo (2001). *The Reality Behind the Code*. Amsterdam: Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen
- Stuurman, Siep (1989). 'Samuel Van Houten and Dutch Liberalism, 1860-1890.' *Journal of the History of Ideas*, volume 50, pp. 135-152
- UNICEF (2003). *The State of the World's Children 2003*. Oxford: Oxford University Press
- US Department of Labor (1994). *By the Sweat and Toil of Children. Volume 1. The Use of Child Labour in American Imports*. Washington D.C.: Department of Labor
- Vandaele, Arno (2003). 'De wet van 27 februari 2002 ter bevordering van sociaal verantwoorde productie: een blauwdruk voor een internationale regelgeving?' Leuven: Instituut voor Internationaal Recht, Working Paper nr. 38
- Vleggeert, J.C. (1951). *De Kinderarbeid. De Geschiedenis van haar Beperking door de Kinderwet van Mr Samuel van Houten*. Amsterdam: De Arbeiderspers
- Vleggeert, J.C. (1964). *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van Berusting tot Beperking*. Assen: Van Gorcum
- Vleggeert, J.C. (1967). *Kinderarbeid in de Negentiende Eeuw*. Bussum: Fibula
- Weiner, Myron (1991). *The Child and the State in India*. Delhi: Oxford University Press
- Zelizer, V. (1985). *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*. New York: Basic Books